

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДӨРДҮН
СИНТАКСИСТИК МИЛДЕТТЕРИ**

Элибиздин улуттук сыймыгы болгон «Манас» эпосу өзүнүн көп варианттуулугу, ашкере көлөмү менен гана эмес, ошого ылайык жаралган жогорку көркөмдүгү, кооз поэтикасы аркылуу дүйнөгө таанымал. Мезгилдин, доордун тепсендисинде калбай, анын улам катмарланып, урпактардан-урпактарга уланып келе жаткан улуттук каада-салт, мүнөз бүгүнкү күнгө чейин көөнөрбөй, коомдо активдүү позициясын жоготпой келе жатканы – эпостун тилине байланыштуу деп айтууга болот. Эпостун речтик бай арсеналынан сөздүн образдуулук жана эмоционалдык көркөмдүгүн арттыруучу поэтикалык каражаттын үлгүлөрүн өтө кеңири кездештиребиз. Эпостун көркөмдүк маселеси адабий багытта бир кыйла изилденгени менен, лингвисти-калык багытта толук изилдөөгө алына элек, ошондуктан аны тилдик планда изилдөөгө бөтөнчө көңүл бурулууга тийиш.

Эпостун материалдарында каармандардын айтайын деген ою синтаксистик ар түрдүү конструкциялар аркылуу берилет. Мындай конструкциялардын тилибизде байыртадан бери өнүккөн түзүлүштөрүнүн бири – кошмо сүйлөмдөр болуп эсептелет. Кошмо сүйлөмдөр тең жана багыныңкы байланышта болгон грамматикалык негизги эки түрдүү түзүлүшү менен катар аралаш же көп багыныңкылуу түрүндө да колдонулат.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөрдүн синтаксистик милдеттери ар түрдүү. Аны аныктоонун, классификациялоонун эң негизги белгилеринин бири болуп багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн маанилик ички катыштары саналат. Багыныңкы сүйлөмдүн ал маанилерин түзүүчү факторлору да бар: багыныңкы сүйлөмдүн синтаксистик белгилүү милдети, ар бир сүйлөмдүн конкреттүү учурдагы мааниси, багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн грамматикалык жактан тутумдашуу жолдору ж.б. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөр «Манас» эпосунда өтө кеңири колдонулат. М.: Манастын карман-дыгы душман менен беттешкенде өзгөчө сүрөттөлүп, башкача бир мүнөздүн пайда болуп, ченемсиз күч-кубатка ээ болгондугу эпосто:

Өрттөй көзү бек жайнап,

Кан ичмеси бек кармап,

Каарланып бөлүнүп,

Кан ичер түрү көрүнүп.

Мына ошондо зор Манас

Жоо-жарагын шайланып,

Кыргыз кылчу Наркескен

Кылычын ичке байланды, - деп берилет.

Мындагы багыныңкы сүйлөмдөр-дө сүйлөмдүн бардык белгилери сакталган: грамматикалык жактан да, интонациялык жактан да уюшулган жана предикаттык катыштагы баш мүчөлөрү бар.

Бул кошмо сүйлөмдөгү багыныңкы сүйлөмдөр маанилик жактан биригип, баш сүйлөм менен (кылычын ичке байланды) –ып мүчөсү аркылуу байланышып, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, сапатын билдирди. Ошол эле учурда Манастын душманга карата жасаган мамилеси «өрттөй көзү бек жайнап, кан ичмеси бек кармап» деген гиперболалык салыштыруу аркылуу сүрөттөлүп, мында каармандын айбаттуу, сүрдүүлүгүн көрсөтүүдө угуучуга чоң таасир бере алат.

«Манас» эпосунун сюжеттик өзөгүн түзгөн борбордук каарман Манасты сүрөттөөдө анын баатырдыгы, тайманбас эрдиги, кырк бала менен кармашууга камданган элеси манасчынын бяндоосунда:

1. Майлаган буудай жүздөнүп,

Күүгүм туман көздөнүп,

Өрттөй көзү бек жайнап,

Кан ичмеси чын кармап,

Каалгадай кашка тиш

Калайыктан башка тиш,

Кашкайып чыгып алыштыр.

2. Кырк бала кыйрап калганда,

Кызыр чалган кургурун

Кызык мушташ салыптыр, - деп берилет.

Биринчи мисалдагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы сыпат багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмгө карата түз орун тартип боюнча, башкача айтканда, баш сүйлөмдөн мурда жайгашуу менен, кантип? деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, сыпатын билдирип турат. Экинчи мисалда болсо, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу –ган мүчөсү аркылуу жасалган атоочтуктан болуп, ага –да мүчөсү жалганып айтылып, мезгил багыныңкы сүйлөмдөн уюшулду жана ошол эле каражат аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашып турат.

Ошол эле учурда эпоско катышкан каармандын балалык мүнөзүнө ылайыктуу сүрөттөөлөр менен эмес, кадимки толуп жетилген баатырдын кулк-мүнөзүнө таандык салыштыруу каражаттары аркылуу баяндалып жатат. Баяндоонун өзү манасчы тарабынан апыртуу аркылуу иш жүзүнө ашырылган, башкача айтканда, каармандын кайратынын өсүп жетилүүсүн, күч-кубатка толгондугун элестүү сүрөттөп отурат.

Эпосто Каныкейдин акылман-дыгы, эрдиги, элди башкара билген даанышмандыгы, анын сулуулук сапаты жана назиктиги:

Желбиреп сүйлөп Саани кыз

Жез комуздай шыңкылдап,

Күзгүдөй өңү жалт этип,

Күкүктөй үнү шаңк этип,

Күлсө тиши жарк этип,

Жыгылчудай ыргалып,

Лайил аттын жыгасы

Чылк жибекке чырмалып,

Оң чекеде кырданып,

Чылбырдан Каныш алыптыр, -

деп берилет.

Жогоруда берилгендей, багыныңкы сүйлөмдөр бир нече сап болуп, кабатталып келгенде, Каныкейдин сапаты улам терең ачылып, тактала берери байкалат. Мында баш сүйлөм (*Чылбырдан Каныш алыптыр*) багыныңкы сүйлөмдү маани жактан өзүнө багындыруу менен, кошмо сүйлөм аркылуу берилип жаткан ой-пикирди жыйынтыктап, Каныкейдин сымбатын, келбетин көрсөтүү үчүн колдонулган каражаттар образга таандык болгон мүнөздүк өзгөчөлүгүнө байланыштуу эстетикалык таасирдин күчтүүлүгүн далилдеп турат.

Багыныңкы сүйлөмдүн граммати-калык табиятын аныктоодо анын баяндооч мүчөсүнүн түзүлүшү жана формасы негизги маселелердин бири болуп саналат. Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтору бир эле мезгилде эки милдетти аткарып турат: а) багыныңкы сүйлөмдүн грамматикалык яросун түзүүчү баш мүчөнүн (баяндоочтун); б) багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү тутумдаштыруучу каражат-тын милдетин аткарат. Эпостун материалдарында мындай байланыш-тагы сүйлөмдөр өтө жыш колдонулары, алардын баяндоочунун түзүлүшү жана грамматикалык формалары ар түрдүү болору байкалат.

Жыйынтыктап айтканда, кылым-дан бери традициясы бузулбай, ооздон-оозго өтүп келе жаткан чыгарманы элдик таланттар угуучуга так жеткирүү үчүн күчтүү сезимди, эмоциялык кубатты берүүчү сөздөрдү, тилдик каражаттарды колдонуу аркылуу «Манас» эпосун ушул күнгө чейин сактап алып келишти. Сүрөттөлүп жаткан ар бир эпизоддук окуяларга, андагы жүрүп жаткан ситуациялык көрүнүштөргө, образдарга, курал-жаракка, мүнөздөргө карата берилген сүрөттөмөлөргө өзүнө ылайыктуу тилдик каражаттар колдонулуп, угуучунун эстетикалык татымын, эпоско болгон кызыгуусун

арттырат. Бүгүнкү күндө эпос кыргыз маданиятына гана эмес, жалпы эле бүткүл дүйнөлүк маданиятка таандык десек болот.

Адабияттар:

1. «Манас» энциклопедиясы. -Б., 1995.
2. «Манас» эпосу. С.Каралаевдин варианты боюнча 1-2-том. - Б., 1995.
3. Мамыров М. «Манас» эпосу-нун калыптаныш тарыхы. -Б., 2005.
4. Мукасов Ы. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы. -Б., 2004.